

2.1.3.1.5 Muur

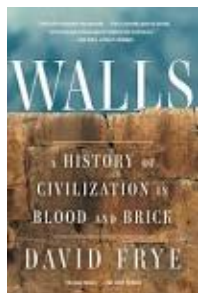
LEESWIJZER

1

Nunn (A.) (hrsg.), *Mauern als Grenzen*, Mainz, 2009.

Standaardwerk waarin de belangrijkste grensmuren in de geschiedenis uitgebreid de revue passeren.

Frye (D.), *Walls. A history of civilization in blood and brick*, London, 2018.

Standaardwerk rond de geschiedenis van grensmuren, met een uitgebreide, chronologische beschrijving vanaf de Oudste Tijden tot nu, en op basis van de resultaten van recente archeologische opgravingen ter zake. Rode draad vormt echter een vernieuwende insteek: volgens de auteur, een historicus, zijn muren de vroedvrouw van de grote beschavingen (Mesopotamië, Egypte, China, Griekenland) geweest. In de geschiedenis van de menselijke beschaving zijn muren immers levensbelangrijk: weinig beschaafde volkeren hebben er buiten kunnen leven. Waar stedenbouw en landbouw hun intrede deden volgden dra muren: vanaf de versterkingen van de stad Jericho (10.000 v.C.) en de eerste volwaardige stadsmuur (in 2700 v.C.) van Uruk, die vanaf 2000 v.C. gevolgd werd door de eerste muur op landgrenzen waarvan we zeker zijn, die van Ur – eeuwen voorafgegaan door de ‘Très Long Mur (TLM)’ in Syrië (waarover echter niet meer geweten is dan wat in verhalen overgeleverd werd). Het boek beschrijft chronologisch de ontelbare (en vaak op één en dezelfde locatie opeenvolgende) muren die vanaf de Oudste Tijd opgericht werden tegen de niet-sedentaire steppevolkeren (die duizenden jaren geen interesse hadden voor grenzen en stedelijke ontwikkeling, maar wel de grootste legers konden inzetten: denk aan de succesvolle Mongolen o.l.v. Genghis Khan in de 13e eeuw). Muren worden steeds geboren uit vrees, één van de meeste fundamentele menselijke emoties, verbonden als het is met de instinctieve overlevingsdrang én de fundamentele keuze waarvoor de mens bij gevaar gesteld werd: vluchten of vechten. De mensheid heeft daarbij nog twee andere opties gecreëerd: zo zodanig opvoeden dat de vrees verdwijnt, door het vormen van soldaten (wat uitzonderlijk ook door stadsstaten werd toegepast: een befaamd voorbeeld is het Griekse, nooit-ommuurde Sparta – in tegenstelling tot het ommuurde Athene), ofwel muren oprichten (waarover dit boek). De laatste 4000 jaar heeft de strijd tussen zij die muren bouwen en zij die muren aanvallen, beslist over het bestaan van landen en rijken, de evolutie van talen en godsdiensten en over dominantie, onderwerping of extinctie. Volgens de auteur, een historicus, hebben, nog belangrijker, muren ons veranderd, omdat men door het verschaffen van veiligheid aan zelfverwerkelijking kon doen: mensen die niet langer dienen te vluchten kunnen zich wijden aan meer burgerlijke activiteiten zoals dingen maken, bouwen, nadenken, creatief zijn. Tegelijkertijd gaven ze daarbij wel ook iets op, namelijk nooit meer vrij van angst te zijn: dat had als gevolg dat zij een minderwaardigheidsgevoel kweekten én een gevoel van bewondering voor de ‘niet-ommuurden’, met het aanhangen van primitivisme (‘de edele wilde’) als gevolg. Het

leek echter vanaf de Nieuwe Tijden dat muren geschiedenis zouden worden. Een kantelmoment vond plaats op 20 mei 1453: toen konden de Turkse belagers van Byzantium, dankzij de Hongaarse metaalgieter Orban, een zo krachtig kanon richting stadsmuur afschieten dat die omvergeblazen werd. Dat luidde niet alleen een revolutie voor de oorlogsvoering in, maar betekende ook het begin van het einde voor de wijze waarop beschavingen over 10.000 jaar zich hadden verdedigd: stadsmuren, tot dan de enige constante in de geschiedenis van de beschaving, waren van geen nut meer (niettegenstaande dat op dat moment er bijvoorbeeld in China nog meer dan 2.000 ommuurde steden waren). In West-Europa waren muren tegen ‘barbaren’ vrij vlug weg (de laatsten lagen in de ‘Keltische rand’, Ierland en Schotland), terwijl in Rusland bijvoorbeeld dat veel later gebeurde. En sommige muren die toch nog opgetrokken werden, hadden eerder een symbolische betekenis, zoals de zgn. Maginotlinie (geen traditionele muur van materiaal, maar een “muur van vuur”, vooral bestaande uit forten) door Frankrijk bedoeld om een Duitse invasie af te kunnen wenden (wat ze in feite ook had kunnen doen, indien ze over de volledige grens had gelegen en niet allen de oostgrens afschermden...). De periode werd afgesloten door de Berlijnse Muur – vooral door de Westerse pers als symbool van terreur voorgesteld, een narratief dat pas daarna door de politiek werd gevolgd (de Amerikaanse president Kennedy zou, volgens de auteur, bij de oprichting in 1961 gezegd hebben: “*A wall is a hell of a lot better than a war*” – cf. p. 222). Muren werden voortaan negatief gepercipieerd (‘bouw bruggen geen muren’ – terwijl bruggenbouw in het verleden vaak aan invasie voorafging, denk maar aan Caesar en de Rijn, m.a.w. als een daad van agressie beschouwd werd) en het aantal *gated communities* is wereldwijd niet te schatten (net als de *firewalls* op websites). De eerste decennia van de 21^e eeuw kennen we echter wat de auteur een ‘Tweede Tijdperk van Muren’ noemt. Begonnen werd buiten Europa, van Saoedië-Arabië tot Maleisië, en vooral in het Midden-Oosten, maar ook in Afrika. De snelle toename van muren is historisch ongezien: meer landen hebben langere grensmuren gebouwd dan op elk ander ogenblik in de geschiedenis. Pas de laatste jaren is ook het Westen aan muurbouw begonnen, zowel door de Verenigde Staten, op de grens met Mexico (de Trump-administratie bouwt overigens voort op wat er door vorige presidenten vanaf de jaren 1990 reeds was opgetrokken, ook dus muren – maar toen steeds ‘hekken’ genoemd...) , als in Europa. Er is daarbij in feite sinds de ‘TLM’ niet veel veranderd: de nieuwe, vernuftige hekken zijn weliswaar niet meer bedoeld om militaire weerstand te bieden maar hebben voor de rest alles gemeen met hun voorgangers van aarde en modder. Alleen hebben ze functies bijgekregen, tegen immigratie en terrorisme. En zijn het niet langer steden, maar buurten en getto’s die ommuurd worden. Dit boek is een must voor iedereen die iets over grensmuren wil weten, voor de overvloedige informatie én de verrassende these.

2

Who needs a border wall? Borders, fences and walls: towards a new research agenda.

Internationale conferentie aan de Université du Québec à Montréal (UQAM) i.s.m. de Université Sidi Mohamed Ben Abdellah (USMBA), 17-24 april 2025 (online) en 8-9 mei 2025 (Montréal).

<https://colloquemurs.uqam.ca/en/borders-and-border-walls/> [30-07-2024]

De conferentie wil bijdragen tot het zetten van een vernieuwde onderzoeksagenda inzake grensmuren.

Dumbrava (C.), *Walls and fences at EU borders*, 2022.

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733692/EPRS_BRI\(2022\)733692_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733692/EPRS_BRI(2022)733692_EN.pdf) (accessed 11-05-2025)

Gedetailleerd rapport door de European Parliamentary Research Service.

Vallet (E.), *The world is witnessing a rapid proliferation of border walls*, 2022

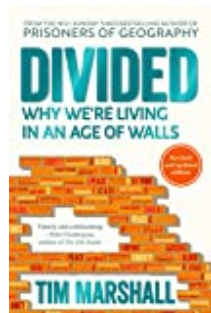
<https://www.migrationpolicy.org/article/rapid-proliferation-number-border-walls> (accessed 11-05-2025)

Volner (I.), *The Great Great Wall. Along the borders of history, from China to Mexico*, New York, 2019.

De auteur is een architect die zich richt op het artificiële landschap dat gevormd wordt in grensgebied, in de eerste plaats onder de vorm van een muur. De auteur wil achterhalen hoe grenzen 'aanvoelen' in lichaam en geest, de emotionele indruk die ze maken, niet zozeer als 'metaforen' maar als reële objecten. Muren zijn immers iets *an sich*, als artefacten van menselijke cultuur: indien al niet een voorwaarde voor cultuur, moeten ze niettemin toch gerekend worden tot de eerste vruchten ervan, op één lijn (of toch bijna) met bijvoorbeeld vuur. Centraal in het boek staat de muur tussen de VS en Mexico, met het debat ter zake. Hij overloopt daarna de voornaamste grensmuren in de wereldgeschiedenis. Hij stelt daarbij n.a.v. de muur rond Jericho de zgn. 'baken theorie' uit de jaren 1980 voor (de muren werden opgericht voor het 'spektakel', om indruk te maken en uit te nodigen voor bezoek) die echter de vraag onbeantwoord laat waarom juist in Jericho dat baken werd opgetrokken; het zou volgens de auteur kunnen dat het vooral diende als indicator van onderscheid, tussen 'wij' en 'zij'.

De Greef (A.), Scheiden doet lijden: waarom blijven we ons zelf ommuren?, in *De Standaard*, 9 november 2019.

Marshall (T.), *Divided. Why we're living in an age of walls*, London, 2018.

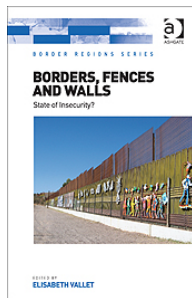

Beschrijving aan de hand van een aantal grensmuren (in China, Verenigde Staten, Midden-Oosten, India, Afrika, Europa, Verenigd Koninkrijk) van de breuklijnen die verleden, heden en toekomst (zullen) vorm(d)en. Voor de auteur zijn ze het bewijs van het mislukken van menselijke interactie, waarbij ze tegelijk een vals gevoel van oplossing geven. Maar hij erkent dat ze soms wel 'werken': door veiligheid te bieden en een tijdelijke, gedeeltelijke verlichting van problemen terwijl naar een blijvende oplossing kan gezocht worden.

Novosselof (A.), Les murs de séparation, une somme de contradictions, in: *Pouvoirs*, 165, 2018, 2, 113-121.

Novosselof (A.) & Neisse (F.), *Des murs entre les hommes*, Paris, 2015.

Vallet (E.), *Borders, Fences and Walls. State of Insecurity?*, Farnham, 2014.

Zie ook: <https://journals.openedition.org/lectures/15317> [accessed 15-11-2022]

Rosière (S.) & Jones (R.), Teichopolitics: re-considering globalization through the role of walls and fences, in *Geopolitics*, 17, 2012, 1, 217-234.

<http://dx.doi.org/10.1080/14650045.2011.574653> [accessed 27-11-2022]

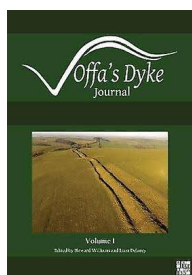
Analyse van de verschillende types van recent 'verharde grenzen', met voorstel van typologie van hekken/muren en een kaart van de locaties. De auteurs argumenteren dat het bij deze 'teichopolitics' vooral de bedoeling is om de migratie te controleren door de minderheid van begunstigden van globalisering tegen de meerderheid van 'achtergeblevenen'.

Jones (R.), *Border Walls. Security and the war on terror in the United States, India and Israel*, London- New York, 2012.

Brown (W.), *Walled States, Waning Sovereignty*, New York, 2010.

Offa's Dyke Journal (°2019)

<https://offaswatsdyke.wordpress.com>

ODJ is een open-access tijdschrift voor comparatief onderzoek naar de archeologie, geschiedenis en erfgoed inzake frontiers en grenslanden, inzonderheid voor de vroege Middeleeuwen, de Anglo-Welse grens en de lineaire monumenten daar: Offa's Dyke, Wat's Dyke en de korte 'dykes' van westelijk Brittanië. Gepubliceerd door de Offa Dyke's Collaboratory (°2017).

Parker (Ph.), *The Empire stops here. A journey along the frontiers of the Roman world*, London, 2009.

Exhaustief.

Bauer (R.), Muren kultuurhistorisch, in: *De Standaard*, 18-19 november 1989.
Zie ook 23 november 1989.

Cogen (M.), Muren lossen (geen) conflicten op, in: *De Standaard*, 24 augustus 2004.

Evans (R.), The rights of retreat and the rites of exclusion. Notes towards the definition of wall, in: *Architectural Design*, 6, 1971, 335-339.

Lanchester (J.), *The Wall*, London, 2019.

Dystopische roman waarin een 10.000 kilometer lange muur rond Groot-Brittannië wordt gelegd om het (als gevolg van de klimaatopwarming) wassende water tegen te gaan.

Mattenklott (G.), *Ontgrenzingen. De muur in het museum*, in: *Vertoog en Literatuur*. 1. Lijn. Grens. Horizon, Leuven, 1993, 107-119.

Le pouvoir et le mur, documentaire Antenne 2, 9 juni 1991.

Rosière (S.), *Frontières de fer. Le cloisonnement du monde*, Paris, 2020.

Inventariseert de menselijke kost van grensmuren sinds de koloniale tijd.

Sorel (J.-M.) réd., *Les murs et le droit international*, Paris, 2010.
Benadering naar internationaal recht, o.a. betreffende het statuut van het grondgebied waarop de muur zich bevindt.

Van Gilst (A.) & Kooger (H.), *Wallen, muren en afscheidingen. een bijzonder erfgoed*, Soesterberg, 2007.

Documenterend (en niet alleen over muren, maar ook andere afscheidingsmaterialen).

STADSMUREN

Southern (P.), *Enemies at the gate. The City Walls of Ancient Rome*, xxxxxxxx, 2024.

Demey (Th.), *Les grandes étapes de la fortification urbaine*, in: *Le Pré Carré de Vauban. Les forteresses de la frontière franco-belge*, Bruxelles, 2018, 6-37.

Lodewijckx (M.), *De Romeinse stadsmuur van Tongeren*, in: De Vos (L.), *Burchten en forten en andere versterkingen in Vlaanderen*, Leuven, 2002, 12-17 (12-13).

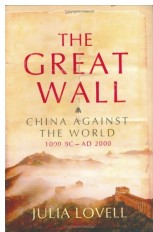
CHINESE MUUR

Cheng (D.), *The Great Wall of China*, Hong Kong, 1984.
De auteur bezit meer dan 10000 foto's van de muur.

Delahaye (H.), Drege (J.-P.), Wilson (D.) & Zewen (L.), *La Grande muraille*, Paris, 1982.

Lovell (J.), *Achter de Chinese Muur. Geschiedenis van Chinas isolement*. Utrecht - Antwerpen, 2006.

Vertaling van: Lovell (J.), *The Great Wall. China against the world, 1000 BC-AD 2000*. New York, 2006.

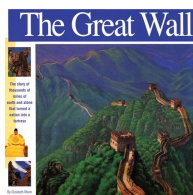

Recensie in: Chinese Muren, in: *Geschiedenis.nl*, 2007.

<https://www.geschiedenis.nl/nieuws/artikel/2261/chinese-muren>
[accessed 14-11-2022]

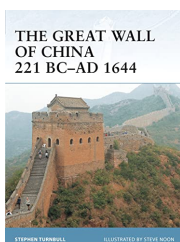
Man (J.), *The Great Wall. The extraordinary story of China's wonder of the world*, London, 2008.

Mann (E.), *The Great Wall*, New York, 2006.

Roberts (C.) & Barmé (G.R.) (eds.), *The Great Wall of China*, Sydney, 2006.

Turnbull (S.) (m.m.v. S. Noon), *The Great Wall of China 221 BC - AD 1644*, Oxford – New York, 2007 (*Fortress 57*).

LIMES

Studien zu den Militärgrenzen Roms, Köln (later Stuttgart), 1967-. Reeks uitgegeven door en met de verslagen van het *International Congress of Roman Frontier Studies* (de zgn. 'limes-congressen').

Moscheck (W.), *Der Römischen Limes: Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte*, Speyer, 2011.

Devoldere (L.), *Zwerven langs de limes. De randen van het Romeinse Rijk*, Amsterdam, 2024.

Reis langsheen de Romeinse limes van Noord-Engeland tot Noord-Afrika, met erudiet-contemplatieve situering.

Weyts (C.), *Zeven mijlen langs de grens*, Amsterdam, 2022.

Over de grens tussen beschaving en barbarij, rede en ziel, goddelijk en materieel, lichaam en geest en hoe de Romeinen hun grenzen niet als dusdanig beschouwden maar als uitnodiging om een verbinding aan te gaan met hen. Wat de auteur transposeert naar de relatie tussen mens/cultuur en natuur, die integratief moet worden indien de mens wil overleven.

Noord-Engeland

Bergström (Th.), *Hadrian's Wall*, London, 1975.

Birley (R.), *Vindolanda. A Roman frontier post on Hadrian's wall*, London, 1977.

Breeze (D.J.), ed., *J. Collingwood Bruce's handbook to the Roman Wall*, Newcastle, 2006¹⁴ (1863).

Breeze (D.J.) & Dobson (B.), *Hadrian's Wall*, Hammondsworth, 2000⁴.

Collingwood (R.G.), *A Guide to the Roman Wall*, Newcastle-on-Tyne, 1927.

Goldsworthy (A.), *Hadrian's Wall. Rome and the limits of Empire*, London, 2018.
Vertaald als: *De muur van Hadrianus. De Romeinse limes in Groot-Brittannië*, Utrecht, 2018.

De la Bédoyère (G.), *Hadrian's wall. History & Guide*, Stroud, 1998.

Hadrian's Wall Country

<https://hadrianswallcountry.co.uk> [accessed 12-11-2022]

Roman Vindolanda Fort and Museum, Bardon Mill, Hexham

www.vindolanda.com [accessed 12-11-2022]

Bewaart het oudst bewaarde handschrift in Groot-Brittannië.

Vuijsje (H.), *Een grens van steen*, Amsterdam, 2010² (2001).

In deze 'wandeldigs' loopt de auteur de muur af terwijl hij praat met mensen die of een of andere manier ermee te maken hebben, zoals archeologen, mensen uit de toeristische sector en *wallrunners* (duurlopers die zo vlug mogelijk de muur van oost naar west aflopen).

België

Vannerus (J.), *Le Limes et les fortifications gallo-romaines de Belgique, enquête toponymique*, Bruxelles, 1943.

De Voldere (L.), *Along the Limes. The Frontier of the Imperium Romanum in the Netherlands*, in: *The Low Countries*, 21, 2003, 52-61.

Nederland

Weyts (C.), *Zeven mijlen langs de limes*, Amsterdam, 2022. (Homeruslezing).

Beschouwend essay onder de vorm van een wandeling langs een stuk van de limes in Nederland.

Van Ginkel (E.) & Vos (W.), *Grens van het Romeinse Rijk. De limes in Zuid-Holland*, Utrecht, 2018.

Historische reconstructie van de ontwikkeling van de limes in de provincie Zuid-Holland.

Devoldere (L.), *Along the limes. The frontier of the Imperium Romanum in the Netherlands* in: *The Low Countries*, 21, 2013, 52-61.

Colenbrander (B.), *Limes Atlas*, Rotterdam, 2005.

De atlas vormt deel van de denkoefening om de mogelijke betekenis van de limes inzake de toekomstige ruimtelijke inrichting in de delta, van Katwijk tot Nijmegen. Daarom is de eerste functie van de atlas het limes-erfgoed in kaart brengen, o.m. de bouwwerken, de stedelijkheid enz. Bevat veel kaarten en foto's, met ook historische kaarten in bijlage.

Bechert (T.) & Willems (W.J.H.) (red.), *De Romeinse rijksgrens, tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 1995.

Haalebos (J.K.), *Van Nijmegen naar Utrecht. De limes in Nederland*, in: *Jaarboek oud Utrecht, Utrecht*, 1977, 35-66.

Bogaerts (J.E.) & Rüger (C.B.), *Der niedergermanische Limes. Materialien zur seiner Geschichte*, Köln, 1974.

Archeon.

Historisch belevingspark langs de limes in Alphen a/d Rijn, waar ooit het Castellum Albiana lag.

Boven-Germaans-Retische limes

Limes Wanderweg, Waiblingen, 2009.
Wandelgids

Der Bayrische Limes. Eine Zeitreise zu den Römern, Nürnberg, 2006.

Rabold (B.), Schallmeyer (E.) & Thiel (A.) (red.), *Der Limes. Die deutsche limes-Strasse vom Rhein bis zur Donau*, Stuttgart, 2000.

Thébert (Y.), *Nature des frontières de l'empire romain: le cas German*, in: Rousselle (A.) o.r.v., *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'antiquité*, Paris, 1995, 221-235.

Carrié (J.-M.), 1993: *ouverture des frontières romaines*, in: Rousselle (A.) o.r.v., *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'antiquité*, Paris, 1995, 31-53.

Schönberger (H.), *Der römische Limes in Deutschland. Begriff und Funktion*, in: G. Franz o.r.v. *Grenzbildende Faktoren in der Geschichte*, Hannover, 1969, 213-222.

Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau, Berlin, 1959-.

Reeks

Er zijn limesmusea (in onder meer Aalen) en een *Limes-Park* (in Rainau).

IJZEREN GORDIJN, M.B. BERLIJNSE MUUR

An die Grenze, 2007, 1u45'31".

Film over de 1393 km. lange afscheiding eertijds tussen de BRD en de DDR.

Connolly (K.), Whatever happened to the Berlin Wall, in *The Guardian*, 4 november 2019.

<https://www.theguardian.com/news/2019/nov/04/whatever-happened-to-the-berlin-wall> [accessed 13-11-2022}

Met o.m. opsomming van plaatsen waar er nog overblijfselen zijn (incl. elders in de wereld).

Connolly (K.), The man who kept slabs of the Berlin Wall, in: *The Guardian*, 8 november 2019.

Aansluitend op artikel van 4 november 2019 (cf. supra).

De Boose (J.), *De grensganger. Reis langs de ruïnes van het IJzeren Gordijn*, Amsterdam-Antwerpen, 2006.

De auteur beschrijft zijn reis langs de resten van muur, van het drielandenpunt in Mödlareuth tot aan de Oostzee, als aanleiding voor een geschiedenis van de splitsing van Duitsland.

Entlang der innendeutsche Grenze, 1986.

www.youtube.com/watch?v=octOWBrrqnQ [accessed 2019-04-1].

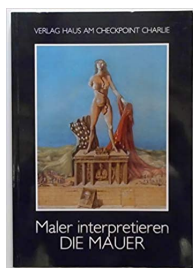
Documentaire van Jac Biermann Media over de 1378 km. lange Duits-Duitse grens langs het IJzeren Gordijn.

Halt! Zonengrenze, 2004, 47'21".

Documentaire van Franz J. Schreiber over de gevolgen van de grens(afscheiding) voor de mensen errond. De cineast had rond de grens gedurende 35 jaar regelmatig opnamen gemaakt.

Lapp (P.J.), *Die Mauer. Eine Grenze durch Deutschland*, Erfurt, 2011.

Hildebrandt (R.), *Maler interpretieren die Mauer: Katalog zu der Dauerausstellung Maler interpretieren die Mauer im Museum Haus am Checkpoint Charlie : eine Auswahl aus den Beständen*, Berlin, 1985.

Hildebrandt (R.), *Die Mauer spricht – The Wall speaks*, Berlin, 1988.

Hildebrandt (R.), *Die Mauer. Faszination der Fotokunst. Katalog des gleichnamigen Fotowettbewerbes, veranstaltet vom Museum Haus am Checkpoint Charlie. Ausstellung, Oktober 1988 bis August 1989*, Berlin, 1989.

49 foto's van de Berlijnse Muur

Mauerfahrt. Die Berliner Mauer, 1986, 39'85".

Documentaire waarin de 165 km. lange muur met de fiets gevolgd wordt.

Meyer (D.), *Berlin*, (eerste tentoonstelling in de Klompching Gallery, New-York).

<https://www.lensculture.com/articles/diane-meyer-walls-stitched-from-memory-2> [accessed: 11-11-2022]

De Amerikaanse kunstenaar Diane Meyer fotografeerde de Berlijnse Muur over de gehele lengte en zette een stuk van elke foto om in borduurwerk.

Mann (U.), *Keinniemandland. Installationen. Objekte. Fotografien*, 2023.

Tussen 2018 en 2022 ging kunstenaar Ulrike Mann langs de vroegere Duits-Duitse grens, van Vogtland tot Oostzee: haar indrukken verwerkte ze in deze tentoonstelling (begeleid door muziek van Werner Lindner).

Müller-Hegemann (D.), *Die Berliner Mauerkrankheit. Zur Soziogenese psychischer Störungen*, Berlin, 1973.

Over de schaduwkant van grensmuren die zelfs kan leiden tot 'muurziekte': depressie, angst, achtervolgingswaan, bevestigd door recente psychologische studies die de impact van muren onderzochten (hoewel natuurlijk de situatie en niet de muur in se de oorzaak is...). De auteur stelt vast dat hoe verder men van een muur leeft, hoe liever men hem wil.

Schneider (P.), *Der Mauerspringer. Die Mauer im Kopf*, Darmstadt, 1982.

Roman over de mentale muren die de Berlijnse Muur veroorzaakt heeft en die moeilijker te slopen zijn dan de betonnen versie.

Taylor (F.), *The Berlin Wall 13 August 1961-9 November 1989*, London, 2006.
Gedetailleerd historisch overzicht.

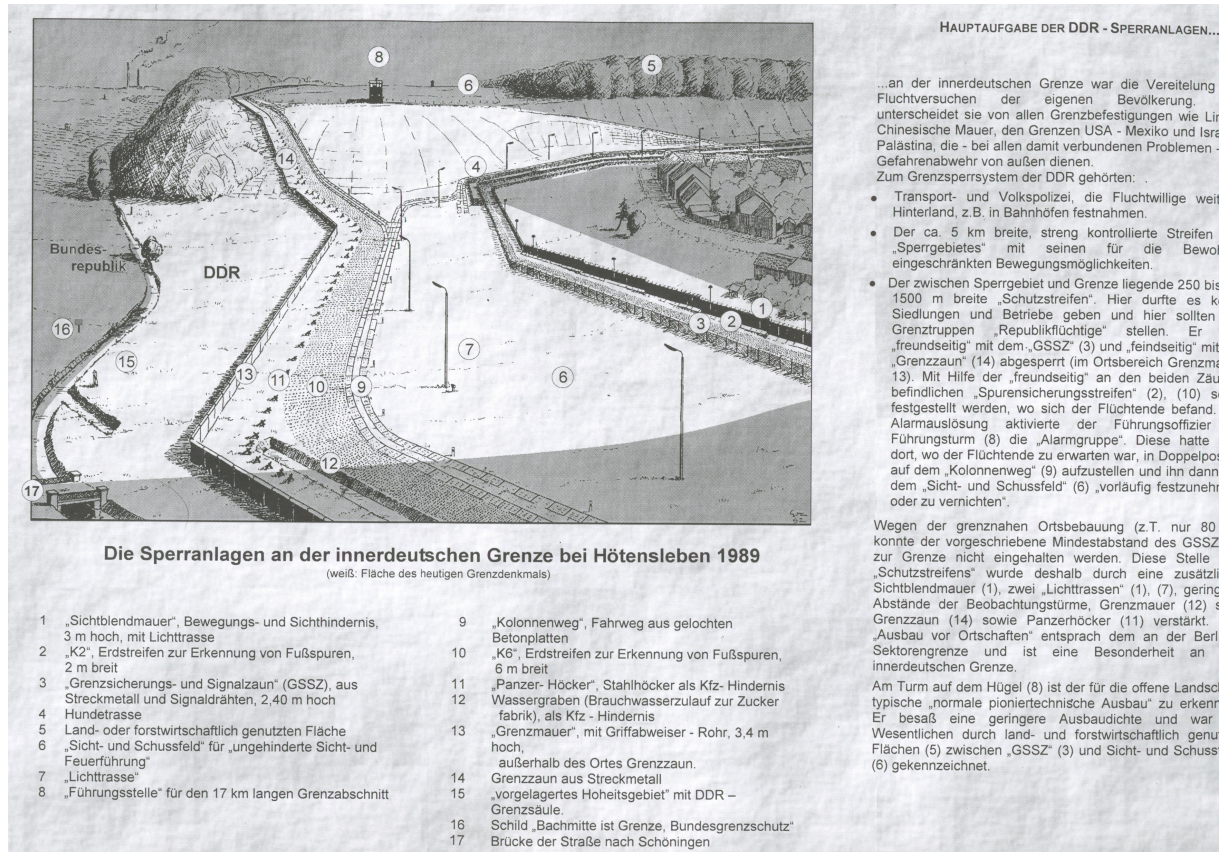
Van Dansik (D.), De Graaf (J.) & Nijenhuis (W.), *De Muur*, Rotterdam, 1984.

Het gedeelde Duitsland. Informatie voor de bezoeker van de intern-Duitse grens, Hannover, s.d.

Nederlandstalige folder van de deelstaat Nedersaksen (Bondsrepubliek) tijdens de Koude Oorlog over het IJzeren Gordijn.

Sterly (M.), *Landkreis Zonengrenz-Museum Helmstedt. Ein Kurzführer*, Helmstedt, 1998.

Gids van het *Zonengrenz-Museum Helmstedt* rond het stuk IJzeren Gordijn en de grensovergang Helmstedt-Marienborn (de A2 autoweg van Hannover naar Berlijn) daar. De zeer uitgebreide collectie, 'old-school' opgesteld, bestaat uit de volgende delen: *Das Gesicht der Grenze* (de voorgeschiedenis die leidde tot de Duits-Duitse grens en de opeenvolgende soorten grensscheidingen die werden uitgebouwd), *Flucht* (de vluchtpogingen en het weerwerk), *Wirtschaft und Verkehr* (de gevolgen en mogelijkheden voor economie en verkeer over de grens), *Grenzöffnung* (het openstellen van de grens in november 1989), *Grenzkunst* (van voor en na het wegvallen van de grens). In de kelder wordt de naoorlogse tijd in Helmstedt beschreven.

In het nabije Hötenleben kan men het toenmalige afweersysteem in de originele toestand bekijken (supra: uit de folder *Grenzdenkmal Hötenleben* van de Grenzdenkmalverein Hötenleben e.V., s.d).

Eveneens nabij is de *Gedenkstätte Deutsche Teilung Marienborn* dat het leven toont binnen het toenmalig grootste controlepunt tussen Oost en West, in de permanente tentoonstelling *Die Grenzübergangsstelle Marienborn: Bollwerk, Nadelöhr, Seismograph*.

Ten slotte richt het project *Grenzenlos – Wege zum Nachtbarn / Without any Borders – Encountering Neighbours* verschillende soorten evenementen in (cf.

www.grenzdenkmaeler.de en <https://www.stadt-helmstedt.de/tourismus-kultur/grenzenlos.html> .

Meer over de Muur op de website <grenzerinnerungen.de>, met o.a. ook een overzicht van de talrijke grensmusea.

ANDERE HISTORISCHE MUREN

Baas (H.), Groenewoudt (B.), Jungerius (P. & Renes (H.) red., *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis*, Amersfoort, 2012.

Recentelijk werd er in Nederland grootscheeps onderzoek uitgevoerd naar aarden wallen die onder meer voor wettelijke bescherming en markering van eigendom dienden: een voorloper in Europa voor de studie van perceel-scheidingen.

Nokandeh (J.), Sauer (E.W.), Rekavandi (H.O.) e.a., Linear barriers of Northern Iran: the great wall of Gorgan and the wall of Tammishe, in: *Iran*, jg. 44, 2006, pp. 121-173.

Over de 'Rode Slang' (de grote muur van Gorgan) en de kleinere muur van Tammishe.

Obsomer (C.), Sésotis III et la frontière de Semna: une analyse des stèles nubiennes de l'an 16, in: *Bulletin de l'Académie Belge pour l'Etude des Langues Anciennes et Orientales*, 6, 2017, 1-38.

HEDENDAAGSE MUREN

Lijsten

Border barrier, in *Wikipedia*.

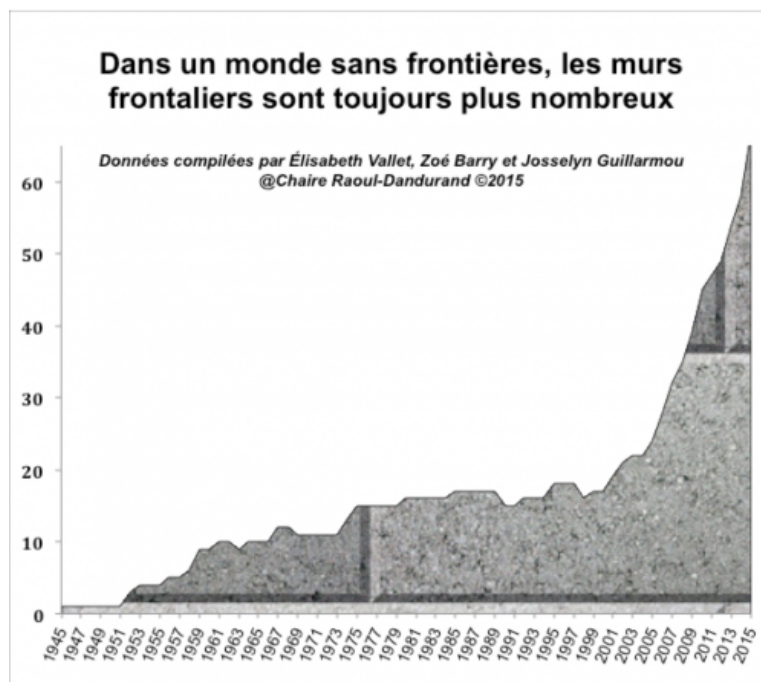
https://en.wikipedia.org/wiki/Border_barrier [accessed 13-11-2022]

Lijst van grensbarrières op staatsgrenzen.

Border Walls. Borders, Fences and Walls.

<https://borderwalls.hypotheses.org/>. [accessed 14-11-2022]

Databank bijgehouden door een netwerk, gecoördineerd door Elisabeth Vallet (Universiteit van Québec, Montreal), dat al jaren muren telt. Een voorbeeld:

Countries with Border Walls 2022, in: *World Population Review*, 2022

<http://worldpopulationreview.com/countries/countries-with-border-walls/> [accessed 14-11-2022}

Actuele lijst per staat van gebouwde én geplande grensmuren, met grafiek gerangschikt volgens lengte van de muren per staat (India // Bangladesh is samengesteld de langste: 3.268 km; de Egyptische muur met de Gazastrook telt slechts 3,10 km).

Rosière (S.), *Countries with Border Walls 2019*.

https://www.researchgate.net/figure/Border-barriers-A-world-map-color-figure-available-online_fig1_233468872 . [accessed ??-??-????]

Actuele kaart van grensmuren.

Beschrijvingen

Anti-atlas des frontières.

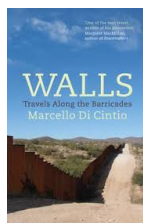
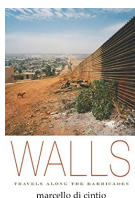
<http://www.antiatlas.net/> [accessed 14-11-2022]

Cinquante murs à abattre. Courrier international, Edition Belgique, 2014.
Nuttig overzicht.

De Muur, 2014.

In deze Nederlandse (VARA) documentaire bezoekt Menno Bentveld zes muren die sinds de val van de Berlijnse Muur nieuw werden opgetrokken (op de Westelijke Jordaanoever, in Belfast, Mexico, de Westelijke Sahara, Slowakije en Korea) om te kijken wat het effect is op de mensen daarrond.

Di Cintio (M.), *Walls. Travels along the barricades*, London, 2013.

Engelhardt (M.) (Hrsg.), *Ausgeschlossen. Eine Weltreise entlang Mauern, Zäunen und Abgründen*, München, 2018.

De auteur spreekt wereldwijd over zin en onzin van grensmuren met de omwonenden, de bouwvakkers en architecten, de ondernemers en politici, grenswachters en vluchtelingen...

Frontières, murs et sécurité.
Colloquium, 2013.

Les murs en relations internationales. Fences and walls in international relations.
Colloquium, Montréal, 2009.

Murs frontaliers et zones frontalières: sécurité, environnement et résistance?
Colloquium UQAM, Montréal (CAN), 2022.
<murs2022.uqam.ca>

Vergessene Grenze, 2022.
Docu-drama van Oliver Halmburger over het leven (inz. de vluchtpogingen) aan de Duits-Tsjechische grens tijdens de Koude Oorlog, het dodelijkste gedeelte van het IJzeren Gordijn.

Wall-to-wall Europe: the continent's manmade barriers - in pictures, in: *The Guardian*, 16 juli 2019.
<https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2019/jul/16/europe-barriers-in-pictures-walls-of-power-rencontres-d-arles> [accessed 15-11-2022]
Foto's van actuele grensmuren in Europa.

Wiedenhöfer (K.) m.m.v. Rosenkranz (S.), *Confrontier. Borders 1989-2012*, Göttingen, 2013.
Fotoboek over grensmuren en -hekken (in het Midden-Oosten, VS, Noord-Ierland enz.), met tekst van Stefanie Rosenkranz rond het concept grens. Zie ter zake: Beaumont (P.), Symbols of failure: the deeper issue that connects border walls, in: *The Guardian*, 9 november 2019.
<https://www.theguardian.com/cities/2019/nov/09/symbols-of-failure-the-deeper-issue-that-connects-the-worlds-border-walls-kai-wiedenhofer> [accessed 13-11-2022]

Noord-Ierland

Carroll (R.), Belfast's peace walls: potent symbols of division are dwindling - but slowly, in: *The Guardian*, 7 april 2023.

Varia

L. Devoldere, *Zwerven langs de limes. De randen van het Romeinse Rijk*, Amsterdam, 2024.
Reis langsheen de Romeinse limes van Noord-Engeland tot Noord-Afrika, met erudiet-contemplatieve duiding.

Wei Wei (A.), *Good fences make good neighbors*, 2017.
Tentoonstelling in New York waarbij hekken her en der in in het publieke domein worden geplaatst om de moeilijkheden voor migranten te verbeelden.

https://www.publicartfund.org/ai_weiwei_good_fences_make_good_neighbors/about.html#about [accessed 22-11-2022}

Extra Muros, Au-delà des murs. Tentoonstelling in het station Luik-Guillemins, 22/04 - 05/11/2023.

Interactieve tentoonstelling rond grensmuren van allerlei, tot en met de geluidsmuur, een muur opgetrokken uit beenderen, labyrinten, de muur van Babylon. Het motto op de website luidt: “*Les murs ont des oreilles, a-t-on pu dire, nous allons maintenant leur donner la parole*” (“de muren hebben oren, zegt men, we gaan ze nu eens het woord geven”):
<https://www.europaexpo.be/expo/index.php/extra-muros-au-dela-des-murs/exposition>

Zie verder passim in: 4 Gevalstudies

- 1 standaard- en overzichtswerken (inhoudelijke volgorde)
- 2 andere algemene en historische werken (chronologische volgorde)
- 3 detail- of gevalstudies (alfabetische volgorde)